

ПЕНЬО РУСЕВ (София)

ШКОЛАТА НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ В МАНАСТИРА „СВ. ТРОИЦА“

Шестотингодишнината от създаването на Евтимиевата школа в манастира „Св. Троица“ ни задължава да разгледаме по нов начин — въз основа на съвременните научни постижения — въпросите за нейното възникване и за организацията ѝ, за задачите, които тя си поставя и решава, за разпространението и влиянието на нейното дело.

За школата на Евтимий Търновски пишат още първите изследвачи на руската и българската литература през средновековието. Особено големи заслуги за проучването ѝ имат руските слависти от края на XIX в. В. Качановски¹, К. Радченко², П. А. Сирку³, А. И. Яцимирски⁴ и др., както и учени като Е. Калужняцки⁵, Хр. Ив. Попов⁶, В. Н. Златарски⁷, Й. Иванов⁸, В. Сл. Киселков⁹, Е. Пискупеску¹⁰, Е. Турдяну¹¹ и др. Но в мина-

¹ В. Качановски. К вопросу о литературной деятельности болгарского патриарха Евфимия. — Христианское чтение, 11, 1882.

² К. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898.

³ П. А. Сирку. К истории исправлений книг в Болгарии. Т. I, вып. 1. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб., 1898; вып. 2. Литургические труды патриарха Евфимия Терновского, СПб., 1890; Очерки из истории литературных сношений Болгар и Сербов в XIV—XVII веках. СПб., 1901.

⁴ А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904; Из истории славянской проповеди в Молдавии. — В: Памятники древней письменности и искусства. CXIII. СПб., 1906.

⁵ E. Kałużniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthimius. Wien, 1901.

⁶ Хр. Ив. Попов. Евтимий, последен търновски патриарх (1375—1394). Пловдив, 1901.

⁷ В. Н. Златарски. Где и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий. — Летопис Българ. книж. д-во, I, 1906; Георги Скилица и написаното от него житие на св. Ивана Рилски. — Изв. Българ. истор. д-во, XIII, 1933.

⁸ Й. Иванов. Св. Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917; Жития на св. Ивана Рилски. — Год. Соф. унив., Истор.-филол. фак., кн. XXXII, 1936.

⁹ В. Сл. Киселков. Патриарх Евтимий. С., 1938; Св. Иван Рилски. Жития. С., 1940.

¹⁰ E. Şt. Pîscu. Literatura slavă din principatele române în veacul al XV-lea. Bucureşti, 1939.

¹¹ E. Turdeanu. La littérature bulgare du XIVe siècle et la diffusion dans les pays roumains. Paris, 1947.

лото изследвачите от една страна, не разполагат с редица сведения и материали, които се откриват след техните проучвания, а, от друга страна, не прилагат естествената в наши дни последователно научна, диалектико-материалистическа методология. Ето защо не виждат проблемата в нейната пълнота и многостранност, не я изследват комплексно и схващат школата ограничено — като обикновено средновековно манастирско средище на книжовници, преди всичко преписвачи и преводачи. Те говорят за „правописна“ и „правописно-стилна“, в най-добрия случай за „книжовна“ „реформа“. Казаното от учените през XIX в. по-късно става традиция и се възприема и повтаря като нещо установено и неизискващо преразглеждане. Така школата на Евтимий остава до днес непроучена достатъчно и неоценена като голямо културно-историческо явление с много страни, прояви и въздействия, засегнали почти всички сфери на културния и политическия живот не само на българите, но и общо на народите в Югоизточна и Източна Европа по онова време, които са имали богослужение на славянски език.

Най-напред трябва да се отговори на въпроса, как възниква школата и каква е организацията ѝ.

Завръщането на Евтимий в България през лятото или есента на 1371 г. — след осемгодишен престой в Цариград и в манастирите на Атон — явно не е случайно. То е свързано с две важни събития, които са накарали Евтимий да вземе окончателно решение: на 17. II. 1371 г. умира българският цар Иван Александър, а на 26. IX с. г. при с. Чирмен Халил паша разгромява първия сериозен опит на балканските народи за обща борба срещу османските нашественици. Завръщането е могло да стане или през лятото на 1371 г. и в такъв случай навярно е било свързано с подготовката и преговорите за решителната битка с турците при с. Чирмен, или пък през есента на същата година след разгрома на обединената балканска армия и във връзка с налагащите се от това изводи. Право за такова обяснение дават сведенията на Григорий Цамблак в „Похвално слово за Евтимий“¹². Той пише, че в Цариград приятелите на Евтимий — видни дейци на църковния и културния живот по онова време — настоявали да остане при тях във Византия. Евтимий обаче „предпочита“ да отиде в „отечеството“ си, за да бъде негов „красител“ и „крепител“ във „времето на нужда“. Това може да се тълкува само в смисъл, че той вече е имал някакво свое разбиране за потребностите на отечеството му по онова време и някакво решение да действа. Смъртта на българския цар Иван Александър през 1371 г. открива перспективата за свободна и активна дейност на исихазма в България. Обаче това не е могло да бъде единственото съображение на Евтимий, тъй като такава дейност и по-рано не е била изключена. От друга страна, веднага след завръщането си той подхваща работа, която не е типично исихастка. Явно в случая по-важно значение са имали други, по същество обществени и родолюбиви подтици.

Както трябва да се предполага и както личи от множество исторически податки, ужасният провал при с. Чирмен стресва най-сетне балканските народи и кара ръководещата ги интелигенция да се замисли и да преоцени своята дотогавашна обществена дейност. Най-добрите представи-

¹² Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1972.

тели на тази интелигенция осъзнават дълбоко необходимостта от широка, добре организирана и ефективна работа за сплотяване на народните сили, за духовно единение, за повишаване на съпротивителните сили на своите народи. Без съмнение Евтимий се връща в България не в резултат само на свое лично решение. Той идва в Търновград с готов, предварително обмислен в подробностите план и веднага пристъпва към неговото смело и делово осъществяване. При това по всяка вероятност този план е бил споделян както с някои видни дейци на исихазма във Византия, тъй и с някои монаси-българи в Атон и Цариград, по-голямата част от които сигурно тръгват заедно с Евтимий за България. Инак Евтимий не би могъл за толкова кратък срок, още със завръщането си, да събере около себе си тъй много и достатъчно подготвени свои сътрудници и ученици, та веднага да подхване работата на своята школа в „Св. Троица“.

Според категоричното свидетелство на Григорий Цамблак още с пристигането си в Търновград Евтимий се заселва в една пещера (пештержъкъжъ селенѣ творит), издига църква в чест на „св. Троица (църковъ въздвнжет в славеж прѣсватѣн тронцн), събира „рояк ученици“ и слага началото на великото си дело, като го започва с „превеждането на божествените книги от еладски език на български“ (прѣписаннѣ божественыхъ книгъ от еладскаго азъка на българскын). Такова нещо не би могло да се извърши толкова бързо без предварителен план и без съответна предварителна организационна и друга подготовка. Казаното от Цамблак трябва да се разбира в смисъл, че Евтимий и съмишлениците му не са чакали да бъдат построени необходимите помещения, не са губили време, а са се настанили в някаква пещера и веднага са започнали своята книжовна работа. Не може да има съмнение, че в случая не се касае за обикновен манастир и за обикновена манастирска школа, обучаваща на четене и писане малък кръг хора. Не се касае и за школа като исихастката на Теодосий Търновски в с. Килифарево десетина години по-рано, дето се превеждат съчиненията на Григорий Синаит и дето първа фигура след създателя ѝ е младият Евтимий. В с. Килифарево се поставят и решават задачите на едно идейно движение всред монасите — българи, сърби и румъни. Школата в „Св. Троица“ преследва други, по-големи и обществено по-значими цели.

Манастирът „Св. Троица“ и школата в него се изграждат и се организират по начин, свършено нов за България по онова време — т. е. според най-прогресивните и най-модерните тогавашни представи и разбирания за един център на литературна, научна и изобщо културна дейност. Идея за школата на Евтимий в този манастир ни дават възникналите през XIII и XIV в. най-стари университети в Европа, като университетите в Болоня (1158), Неапол (1224), Падуа (1222), Рим (1303), Гренобъл (1339), Прага (1348), Флоренция (1349), Хуеска (1354), Виена (1355), Краков (1364), Кьолн (1385), Хайделберг (1386), Палермо (1394) и др.¹³ Трябва да се има пред вид, че през целия XIV в. Югоизточна Европа и по-специално Балканският полуостров още не са откъснати от възраждащата се за културен подем Западна и Средна Европа.¹⁴ Особено

¹³ Кратка българска енциклопедия. Т. 5. С., 1969. с. 238.

¹⁴ Д. Ангелов. История на Византия. Т. III. С., 1967. с. 128; I. Ševčenko. Etudes sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. Bruxelles, 1962.

жив контакт съществува между представителите на двете основни направления в идейния живот на епохата — рационалистите и мистиците. Като виден деец на исихазма, живял близо десетилетие във Византия и пряко свързан с най-видните византийски исихасти, Евтимий безспорно е бил добре осведомен за новите тенденции в организацията на литературната и научната дейност в Европа. Монашеските културно-научни средища в Италия, Франция, Испания, дори Германия, прераснали по-късно в университети, по онова време са се състезавали с подобни средища в Атон, Цариград, пък и в Сърбия, Влашко и Молдавия малко по-късно.

Като организация за литературна, научна и културна дейност школата-манастир на Евтимий в „Св. Троица“ използва опита и постиженията в тази насока на Византия и Европа. Това не е било монашеско общежитие, а манастир-школа, манастир-университет, каквито са били по онова време и споменатите университети в Болоня, Падуа, Рим, Прага, Флоренция, Краков. Още през онази епоха университетите са свързвали преподаването на науката с научното изследване. Малкият обем на тогавашното човешко знание пораждал мисълта, че то може да се изучава и усвоява в цялата му съвкупност. Това обуславя налагането на латинското название „университет“ (от лат. *universitas* — „съвкупност“). През XIV в. названието „университет“ не се употребява на Балканите и не го намираме в писмените славянски и гръцки извори оттогава. Но самите организации като средища за литературна и научна дейност в един неин начален етап, разбира се, съществуват. Манастирът-школа на Евтимий явно е имал и организацията, и целите на един тогавашен университет. Той е бил славянски университет, възникнал малко след университетите в Прага и Краков. Тези два университета обаче са били в същност латински, докато университетът на Евтимий — действително славянски. Бихме могли да кажем, че той е първият славянски университет след манастирите-школи, или манастирите-университети в Преслав и Охрид в края на IX и началото на X в.

Какви задачи си поставят книжовниците в „Св. Троица“ и какви традиции подхващат и развиват?

Като център за литературна и научна дейност университетът на Евтимий в Търновград продължава и развива на нов етап една стара българска и славянска балканска традиция. Както сведенията за него, така и резултатите от подхванатото „изправление книг“ показват, че Евтимий и сътрудниците му са имали ясно съзнание за връзката на тяхното дело с делото на книжовниците в Преслав и Охрид. Те смятат езика на братята Кирил и Методий и на първите славянски преводачи и книжовници за съвършен и свещен. Затова си поставят задача да сверят славянските текстове на църковните книги с гръцките им оригинали и да отстранят вмъкнатите от невежи преписвачи грешки и извращения, да ги „изправят“, да реформират българския литературен език, като го върнат към старинните му „свещени“ норми и първоначалното му съвършенство.

Идеята да се сверят славянските текстове на църковните книги с гръцките им оригинали и „да се изправят“ не е идея на Евтимий. Тя възниква още в началото на XIV в. като плод на самото културно развитие. В продължение на XI, XII и XIII в. в църковните книги на

българи, сърби, румъни и руси — в езика на произведенията на източнохристиянската славянска литература изобщо — се появяват и се развиват съществени различия.

Голямото териториално разпространение и приобщаването към християнската култура на все повече хора се осъществяват в условията на феодална (стопанска, държавна и културна) разпокъсаност. При тогавашната ръкописна техника за размножаване на книгите отсъствието на авторитетни книжовни, общокултурни центрове дава възможност за все по-голямо проникване на народните говори в езика на богослужебните и други книги и за разрушаване целостта и единството на литературния език и на литературата и културата изобщо. Този език постепенно се разпада и не е в състояние да изпълнява своето най-важно предназначение — да служи за общуване между грамотните хора в България, Сърбия, Румъния и Русия, да осигурява единството на източнохристиянската славянска и славяно-румънска литература и култура.

От друга страна, България става център на богомилското движение и на богомилската литература. Богомилите преписват основните християнски съчинения, като вмъкват не само говоримата си народна реч, но и своето богомилско тълкуване на казаното в тях. Така различията в езика на основните християнски книги се оказват не само езикова проблема. Те дават основания за критика на официалното християнство и църквата, подхранват проповедта на ересите. Поради това особено заинтересувана от реформа на книжовния език и от изправяне на книгите е църквата. Естествено е тъкмо нейните дейци да стигнат първи до мисълта за тях. Обаче проблемата не се ограничава и не се изчерпва с този ѝ аспект, а засяга целокупния литературен и културен живот на източнохристиянското население на Балканите със славянско богослужение изобщо.

Още в началото на XIV в. в лаврата „Св. Атанасий“ в Атон книжовникът Йоан и учениците му подхващат работа по сверяването и изправянето на текста на някои основни християнски съчинения. По онова време тази инициатива привлича вниманието само на малък кръг монаси-книжовници, убедени привърженици и проповедници на официалните християнски възгледи. Тя не се подхваща дори от църквата като цяло, макар че е служила на нейните интереси. Проблемата още не е станала навременна за цялата българска народност, не е придобила общонародностно значение. Такова значение тя получава едва през втората половина на XIV в. и особено след решителната османска победа при с. Чирмен през 1371 г.

Трябва да се приеме, че Евтимий не случайно отива в лаврата „Св. Атанасий“. Тук вероятно намира някои от учениците на стареца Йоан и се запознава с неговото дело.¹⁵ Както показват някои писмени паметници — например Шоповият псалтир,¹⁶ — новата „редакция“ на славянските преводи на каноническите книги се разпространява още през първата половина на XIV в. Евтимий проучва и усвоява принципите на

¹⁵ П. Диневков. Евтимий Търновски. — В: История на бълг. литература. Т. I. С., 1962. с. 286—287.

¹⁶ Б. Цонев. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. II. С., 1923. с. 2—3; Ив. Божуклиев. Шопов псалтир. — Бълг. език, 1963, кн. 3, с. 234—254.

подхванатото „изправление на книгите“. Идеята за него, както и дотогавашната ѝ реализация не противоречат на исихазма и на Евтимиевите разбирания. Обратно, те хармонират и се допълват. Навярно въпросът възбува не само Евтимий, а цяла група български монаси и книжовници. Допустимо е, че мисълта за школата-университет в Търновград се ражда в тази монашеска среда още през дните, когато Евтимий се намира в лаврата. Бързото развитие на събитията я правят навременна и привличаща. Тя завладява най-будната част от българското монашество в Атон и не е изключено най-силно патриотично настроените книжовници, приятели и съмишленици на Евтимий, да поемат заедно с него пътя към Търновград.

Книжовниците в „Св. Троица“ подхващат преводаческата, правописната, езиково-стилната и литературната работа на стареца Йоан от лаврата „Св. Атанасий“ в Атон. Обаче те правят всичко това в нов исторически момент, когато проблемата от предимно религиозна и църковна се превръща в общонародна и политическа, интересуваша цялата българска народност. Затова Евтимий и сътрудниците му започват работата по съвсем нов начин, на много по-широк фронт, с ясна народолюбива цел. Затова я развиват до степен на голямо културно-историческо дело.

Какъв е смисълът на многостранната дейност, подхваната в манастира-университет „Св. Троица“? В какво се състои „реформата“ на Евтимий Търновски?

Най-напред въз основа на философско-религиозното учение на исихастите и особено на възгледите им за словото като „същност на обозначаваното от него явление“ и като „най-пълен и най-точен израз на познанието на света и човека“¹⁷ Евтимий и сътрудниците му разработват и установяват правописните, стилно-езиковите и художествените норми на цялата преписваческа, преводаческа, редакторска, съчинителска, ораторска и друга дейност в Търновска България до покоряването ѝ от турците през 1393 г. С други думи, работата в „Св. Троица“ почва с установяване принципите и нормативите на Евтимиевата „реформа“.

Съществува мнение, възникнало през XIX в., че Евтимий утвърждава неясни, вътрешно противоречиви и изкуствени правописни и езиково-стилните „правила“. До такъв извод стигат ранните изследвачи поради невъзможността тогава да видят и да разкрият принципите на реформата. Днес този възглед вече не може да се поддържа. В случая не се касае за чисто и ограничено правописна и езиково-стилна реформа, а за реформиране на цялата система от средства за културно общуване, която система включва литературния език, литературата и изкуството.

Съвременното разглеждане и оценяване както на реформата, тъй и на цялостното дело на Търновската школа изисква проучването им от позициите на учението за езика, литературата и изкуството като своеобразна система от средства за информация.¹⁸ При такова проучване

¹⁷ П. Диневков. Евтимий Търновски... с. 292; Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958. с. 22—23.

¹⁸ За информационните системи от език, литература и изкуство вж. докладите и статиите ми Проблемът „литература, изкуство и общество“ от гледна точка на кибернетиката и теорията на информацията. — Проблеми на изкуството, 1971, кн. 1, с. 38—43; Le folklore en tant que système de moyens d'information et sa place parmi les systèmes d'information linguistique, littéraire et artistique. — Etudes balkaniques, 1971, 1, p. 105—110.

изводът, който се налага, е, че установените в „Св. Троица“ норми съставят нещо единно и цялостно, а не прост сбор от правила. Монолитността на възприетите правописни, езиково-стилни и художествени норми в случая се определя от една нова концепция за литературния език и за ролята му и от изискванията на голямата обществена задача, която Евтимий и сътрудниците и учениците му си поставят.

В основата на Евтимиевото схващане за литературния език залягат два първостепенни принципа: вярност към езика и правописа на най-старите славянски кирилометодиевски преводи и книги и към гръцките канонични текстове. Както се изразява Константин Костенечки, за книжовниците в „Св. Троица“ старинните славянски ръкописи, сравнени с по-късните, са „като крин сред тръни“. Съобразно с характера на многостранното си културно дело Евтимий и неговите сътрудници изграждат и установяват чрез система от норми литературен език, отличаващ се с подчертана архаичност, близък до кирилометодиевския старобългарски език, следващ някои от правописните, езиковите и стилните нормативи на гръцкия език във Византия през средновековието, съзнателно отдалечен от говоримата престонародна реч по територията на българските диалекти. Този език се явява подходящ за постигане на стилна приповдигнатост, за писане „по лепоте“, за развиване на художественото майсторство, за откъсване от реалното и приближаване до „божественото“ и „непреходното“, за страстна и убедителна проповед на „отческата“ българска християнска „вяра“. Същевременно той е и средство за поддържане на здрава връзка с Цариград, от една страна, и с дейците на църквата и държавата в Сърбия, Влахия и Молдавия, от друга страна, т. е. средство за балканско сплотяване и единодействие. Именно такъв архаизиран литературен език, следващ отблизо кирилометодиевските традиции и норми, изчистен от въздействията на говоримата диалектна българска реч, е бил необходим по онова време, за да се поведе борба за културно единство въз основа на „башината“ „българска вяра“, за да се осигури инструмент за общобългарско и общославянско общуване и единение. Необходим е бил език, общ за всички грамотни хора, който да е средство за духовно сплотяване на народните сили в Търновска България, пък и на силите на другите балкански народи, имащи православна църква със славянско богослужение.

В периода от 1371 до 1375 г. под непосредственото ръководство на Евтимий в университета недалеч от Търновград се извършва огромна работа — превеждат се наново от гръцки на български език, редактират се в духа на установените правописни и езиково-стилни норми, преписват се в колкото е възможно повече екземпляри основните християнски книги. Към 1375 г. Евтимий е избран за патриарх на българската църква. Това му дава възможност не само да разшири и да усилва подхванатата вече работа, но и да наложи „реформата“ със силата на църковната и държавната власт. Свидетелствата на Григорий Цамблак,

Специално за информационната система от език, литература и изкуство в средновековна България вж. статията *La civilisation bulgare et les peuples balkaniques aux IXe—XIIe ss.* — *Etudes balkaniques*, 1969, I, p. 11—35; също и колективния доклад на П. Русев, Г. Данчев, А. Давидов. *Делото на Кирил и Методий и демократичните движения в средновековна България.* — В: *Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му.* С., 1971. с. 97—108.

Константин Костенечки и др. дават основание да се приеме, че Евтимий преследва и унищожава старите богослужбни и други книги с неточни текстове, опорочени при преписването от неподготвени за такава дейност преписвачи. Той установява строг контрол над преписването и разпространението на църковната литература.¹⁹ Така за първи път в историята на славянските езици, пък и не само на славянските, в България се въвежда и утвърждава единен за цялата страна литературен език, подчинен на узаконени с държавен акт правописни, стилни и художествени нормативи.

Книжовниците в Търновград отделят рязко и отдалечават литературния език от говоримата народна реч. Установените правописни, езикови и стилни норми правят по-трудно усвояването на елементарната грамотност от народа. Изискванията към грамотния човек стават по-големи и повече. Това обстоятелство дава основание на някои учени да характеризират „реформата“ като „консервативна“ и „реакционна“, задържаща литературното развитие, пречеща на народните маси да ползват лесно писмото и да участвуват активно в изграждането на литературата и културата.²⁰ Но по онова време грамотността има друг характер и играе друга роля. Тя не служи на хората от народа в непосредствената им производствена работа, не е светска. Схващането за консервативния характер на Евтимиевата книжовна реформа опростява нещата и не разкрива истинския им смисъл. В действителност Евтимиевото дело става основа за бърз и голям културен напредък. В края на XIV в. литературата, изкуството, науката и културата в Търновград разцъфтяват. Тъкмо те — като система от средства за информация — сплотяват народа в единно цяло и го правят способен да се бори упорито срещу завоевателите. Културният напредък в Търновска България събужда жив отклик в Сърбия, във Влашко и Молдавия, в самата Византия, в Русия, в Полша и в Литва. Търновската школа оказва влияние далеч на запад, север и североизток.

Оценката на Евтимиевата реформа като „реакционна“ се създава въз основа на схващането, че литературният език трябва да е език на народа и че „най-прогресивното“ правописно правило е да се пише, както се говори. Това схващане е по принцип правилно и не събужда възражения. То се налага през епохата на Ренесанса в Европа и на Възраждането у нас, когато новите икономически условия извикват широко разпространение на грамотността и когато откриването на печата прави това разпространение напълно възможно. Обратно, в условията на феодалната икономика и на разпространяваната чрез преписване на ръка църковна литература през XIV в. опростено и вулгарно разбраното правило да се пише, както се говори, означава разпадане на литературния език и спъване на общонародното литературно и културно общуване и развитие. Прилагането на това правило би върнало литературния и културния живот към началния етап на възникване и оформяване на

¹⁹ П. Динев. Евтимий Търновски . . . с. 292.

²⁰ К. Радченко. Религиозно и литературно движение в Болгарии в эпоху передтурецким завоеванием. Киев, 1898; Б. Цонев. История на българския език. Т. II. С., 1934. с. 268; Цв. Минков, Б. Ст. Ангелов. Българска литература. Учебник за I курс на учителските институти. С., 1953. с. 235—236.

народността и народностната ни култура. Защото онова, което е подпомагало прогресивното развитие през епохата на Възраждането, преди това, а и след него би могло да бъде съществена пречка. Ако книжовниците в Търновград бяха редактирали тогавашната славянска богослужебна литература на диалекта, който се е говорил в Търновско, сравнително малкото на брой техни преписи не биха могли да служат на българските църкви извън Търновско и не биха се преписвали на юг и запад от Стара планина. Такова „изправление“ на книгите не би помагало на историческата задача да се обединява и сплотява българската народност, а обратно — би засилило процеса на разпокъсване и разпадане. Евтимий и учениците му създават и утвърждават литературен език и литература, които са такава система от средства за информация, че осигуряват взаимно общуване на грамотните славяни с източно богослужение не само в българските земи, но и далеч на запад, север и северозапад. Това е било наистина голямо и прогресивно, велико дело.

Като такова дело — прогресивно и велико — го разкриват и преките негови свидетели, като Йоасаф Бдински, Григорий Цамблак, Константин Костенечки и др. В „Похвално слово за Евтимий“ Цамблак рисува извършеното в „Св. Троица“ като нещо необикновено и единствено, изключително. Той сравнява Евтимий с египетския цар Птолемея и със старозаветния законодател Мойсей, за да го постави по-високо от тях и да го утвърди като по-достоеен за похвали и възвеличаване. Цамблак го нарича „истински архиерей“, „законодавец“, „съпричастник на апостолската слава“, „светител“, „велик между светците човек“.

Това необичайно за епохата възвеличаване се оправдава от многостранността и резултатността на литературната и културната дейност в Търновград, започнала през 1371 г. и продължила до завладяването и разрушаването на града от нашествениците.

Какви форми и аспекти имат „реформата“ и „изправлението на книгите“ като широко общокултурно преустройство?

Станало историческа необходимост още в началото на XIV в. и подхванато стихийно от различни книжовници десетилетия по-рано, „изправлението“ на славянските книги в Търновград се поставя на научна основа, извършва се организирано, последователно и цялостно и се налага като закон, като общозадължителен акт на църковната и държавната власт.

Търновските книжовници използват всичко, направено преди тях, но започват работата си, като преглеждат и сверяват отново с гръцкия текст, като редактират и установяват текстовете на основните християнски книги: четирите евангелия, Апостола, целия Нов и Стар завет.²¹ След тази първа решителна мярка те пристъпват към втора — проверяват, превеждат наново, изменят, съкращават и допълват, редактират и уточняват състава и текста на службите в българската църква.²² Това вече не е само текстологична работа, тъй като се вмъкват и служби на светци, които са били почитани от българите и са били българи или чиито мощи са се намидали в Търновград. За тях се написват нови, оригинални служби, някои от които съчинява самият Евтимий. Така църков-

²¹ П. Диневков, *Евтимий Търновски* . . . с. 304—305.

²² Пак там, с. 305: П. А. Сырку, *К истории исправления книг в Болгарии*. Т. I, вып. 2. Литургические труды патриарха Евфимия Терновского. СПб., 1890.

ният календар се допълва и придобива по-определено народностни елементи и църковният ритуал започва да служи на възпитанието в родолюбив дух. На основно преглеждане и изправяне се подлагат още църковното пеене, театралната страна на ритуала, стенописното и иконографското изкуство и пр. Във всичко ръководен принцип е изискването за единство, за постигане на стил, за творчество „по лепоте“, т. е. по законите на красотата. Когато всичко това бива завършено, идва ред за допълнителната литература — за похвалите, мъченията, кратките и странните жития, проповедите, словата и пр., които могат да се кажат или прочетат в църква след службата в чест на съответния празник или светец. Тази задача също така се решава отговорно и смело.

В продължение на десетина години под ръководството на Евтимий се съставя първата славянска десеттомна поредица от около 400 жития, слова, проповеди, разкази, поучения, легенди, които надхвърлят 8000 ръкописни страници. Тя представя допълнено и разширено копие-превод на подобни гръцки поредици от началото на XIV в. и както в тях материалът е разделен в два цикъла от по шест и четири сборника (шест за неизменяемите празници в годината и четири за изменяемите, свързани с Великден).²³ Допълненията са направени пак с цел да въздействуват в народностен патриотичен дух. В поредицата на Евтимий са включени материали за светци като Кирил и Методий, Климент Охридски, Наум Охридски, Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Петка Търновска и др.²⁴ В нея намираме едни или други оригинални произведения на Климент Охридски, Йоан Екзарх, Евтимий Търновски, в които се говори за българските владетели, за българската държава, за миналото и славата на българския народ. Поредицата е била току-що завършена, когато турците превземат града, и малкото нейни преписи не се запазват, но по тях са съставени трите стигнали до нас нови варианта, предназначени с някои дребни съкращения и допълнения за църквите в Сърбия, Молдавия и Русия.

Обаче десеттомната поредица не изчерпва литературното дело на търновските книжовници. Смята се още, че под ръководството на Евтимий се изготвя нова редакция на Бориловия синодик, в който е поместен и знаменитият разказ за възобновяването на българската патриаршия.²⁵ Сам Евтимий написва „художествено“, „по лепоте“, с вдъхновение оригинални жития, похвални слова и послания, които са пример на „изкуството да се плетат думите“. Търновската литературна школа усъвършенствува на славянска основа това изкуство и възпитава знаменити негови майстори, като Йоасаф Бдински и Константин Костенечки и особено Григорий Цамблак, най-големия оратор и художник на средновековна България.

²³ I. Iufu. Despre prototipurile literaturii slavoromâne din secolul al XV-lea. — Mitropolia Olteniei, XV, 1963, n. 7—8, p. 511—535; Mănăstirea Moldovița — centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV—XVIII). — Mitropolia Moldovii și Sucevei, XXXIX, 1965, n. 7—8, p. 428—455; П. Русев. Десет сборника, съставени от Евтимий Търновски. — в. Велико Търново, юли 1968; З. Юфу. За десеттомната колекция Студион. — В: Studia balcanica 2. Проучвания по случай II конгрес по балканистика. С., 1970. с. 299—343.

²⁴ З. Юфу. За десеттомната колекция Студион. Опис на колекцията. — В: Studia balcanica 2. с. 311—342.

²⁵ История на българската литература. Т. I. с. 305.

И всичко това се извършва в продължение само на две десетилетия — последните от живота на Втората българска държава, преминали в смут и тревоги, в сражения, в отчаяна и героична борба с нашествениците-поборители!

Какво дава сили на тези хора да работят тъй устремно и всеотдайно в толкова смутно време? Какъв е общественият ефект от тяхната голяма, многостранна дейност?

Посоката, в която може да се даде отговор на тези въпроси, е подсказана от оценката на Евтимиевото дело в произведенията на Йоасаф Бдински, Константин Костенечки, Григорий Цамблак и др. В „Похвално слово за Филотея“ Йоасаф Бдински нарича Евтимий „светило на светилата“ и цитира думите, които „тогава мнозина казват“: „По-добре беше слънцето да изгаснеше, отколкото да замлъкне Евтимиевият език.“ Константин Костенечки пише „Сказание за буквите“, като се обляга всецяло на направеното в Търновград. Григорий Цамблак свидетелствува, че в манастира-университет на Евтимий се учат и работят не само българи: „не тъкмо же българскихъ рудовъ множество, нъ и съвсѣнна въсь до шкѣна и западѣна до нанрѣка мѣжа добродѣтели нъдалече прѣвѣла члахъ сѧ.“ Чужденците, усвоили учението на Евтимий, стават „свои мѣстѣвомъ оучитель“. Евтимиевите „сѣписанїа“, „оученїа“ и „трудоу“ възприемат всички народи, „българскому съгласны въшанїю“, което означава сърби, румъни и руси.

Както сочи по категоричен начин скалният надпис край с. Боженци, борбата на българската държава след 1371 г. против османските нашественици се води в името на „българската християнска вяра“²⁶. Завоевателите са мохамедани и воюват срещу „неверниците“-християни, за да ги помохамеданчат или поне да ги покорят.²⁷ „Ислямът — пише Фр. Енгелс — поставя неверните извън закона и създава положение на непрекъсната вражда между мюсюлмани и неверни.“²⁸ Воюват с всички средства и сили две враждебни идеологии — мохамеданството и християнството. По целия Балкански полуостров завоевателите прилагат масово политиката на помохамеданчване. Възприемането на исляма е достатъчно за покорителите, за да оставят имота, пък и властта и сана на отказалите се от бащината си вяра. Който е приемал исляма обаче, е скъсвал с народността, към която е принадлежал, и е ставал турчин, „османлия“. В България и общо на Балканите след 1371 г. се налага да се почне упорита и страстна, с искрена убеденост и вдъхновение, добре организирана и ефективна пропаганда на християнството като идеология с народностен смисъл, като „отеческа“ културно-историческа традиция. Християнството изведнъж се оказва идеология, която не е в услуга само на господстващата феодална класа, а е белег и символ на народността. Нейното пропагандиране като опозиция на пропагандата на исляма се явява повеля на времето и условие за опазване на българската, сръбската, румънската и гръцката народност.

²⁶ История на България. Т. I. С., 1961. с. 245—246: „Аз, севаст Огнян, бях кефалия при цар Шишмана и много зло изстрадах. В това време турците воюваха и аз държах за вярата на цар Шишмана.“

²⁷ А. Д. Новичев. История Турции. Т. I. Л., 1963. с. 7.

²⁸ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 10. с. 167.

Делото на търновските книжовници отговаря на тази именно по-веля на времето по един превъзходен начин, най-подходящият и най-ефективният.

В средновековна България народността на българите като културно-историческа общност се поддържа чрез информационна система от литературен език, литература и изкуство, в основата на която стоят каноничните християнски книги и богослужбният източнохристиянски църковен ред. Книжовниците в Търновград реформират с оглед към нуждите на епохата основното ядро на средновековната българска и славянска информационна система от език, литература и изкуство. С това те преустройват всички звена на тази система и насочват действието ѝ в категорично народностна, противомохамеданска посока. При това на преден план се поставя християнското начало, което е общо за всички балкански народи, а народностно-българското само се загатва. Така преустроената българска информационна система от литературен език, литература и изкуство, подчинени на църквата, става могъщ инструмент за обединяване на най-патриотичната част от българите за борба против завоевателя и същевременно е инструмент за общобалканско сплотяване и единодействие.

Няма съмнение, че Евтимий и сътрудниците му работят с ясно съзнание за значението на своето дело, с разбиране на всички негови страни и аспекти. Именно това съзнание, това разбиране им дава сили и енергия, окриля духа им, прави ги целеустремени, способни на такъв изключителен културно-исторически подвиг.

Всичко честно и родолюбиво в Търновска България по онова време също разбира значението на Евтимиевото дело. Факт е, че тъкмо Търновград оказва — и в сраженията, и след тях — най-упорита, най-последователна, най-твърда съпротива. В никоя друга столица завоевателите не са били принудени да прибегнат до такива жестоки мерки като унищожаването на българската патриаршия, масовото клане в църквата и още по-масовите заточения непосредствено след това.

Но унищожено в Търновград, делото на търновските книжовници възкръсва за нов живот, като се разпростира далеч на запад, север и североизток и се превръща във важен момент от културното развитие на Югоизточна и Източна Европа.